निराक्रियते (सा० द० ९० पृ० २६२ पृ०)। एवं गम्यगमकभावोऽप्यर्धचन्द्रेण सुदूरमुदस्तो वेदितव्यः । सांख्यनीत्या भट्टनायकादिभी रसे गृहीतेऽपि भावकत्व-भोजकत्वलक्षणौ व्यापारावन्तर्गङ्ग क्रियेते । यत आद्यो ह्यलौकिक-विभावादिसामान्येन, द्वितीयः स्वाभिन्नरत्यादिरसनेन गतार्थः । एवं वराकः पोष्य-पोषकभावोऽपि हताशो द्रष्टव्यः । एतेन ध्वनिकोऽपि प्रत्युक्तः (छा० २५३ पृ०)। इत्थमेतास्तिस्रो भरतोक्तसंयोगपदव्याख्या यथोत्तरं रुचिराः, सिद्धान्तभूता तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपा श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादोपदिष्टा मम्मटप्रकाशिता सुप्रसिद्धैव । तत्र शृङ्गारः—'शून्यं–' (सा० द० २३ पृ०) ॥

अन्ववोचं च प्राक् प्राञ्चः प्रतीयमानमर्थमलङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्त इति (भू० ५० पृ०) तदत्राक्षिप्य प्रकृतमुपसंह्रियते—ध्वनिकारमतेन वाच्यविशेषवपुः-प्रत्ययनात् प्रतीयमान इति; वस्त्वलंकाररसादिव्यञ्जकाद् व्यङ्ग्य इति; स्फोटात्मक-व्यङ्ग्यध्वननाद् ध्वनिरिति व्यवह्रियते । इह काव्यपुरुषावतारस्य ध्वनिकारस्य व्यवहा-राद् ध्वनतीति ध्वनिः शब्दः, ध्वन्यऽनेनेति ध्वनिः शब्दादिशक्तिः; ध्वन्यत इति ध्वनिः रसादिरर्थः; ध्वननं ध्वनिरिति रसादिप्रतीतिः; ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः काव्यम्; इत्येवं ध्वनियोगा लभ्यन्ते । तस्य च ध्वनेः शब्दार्थपुरस्कारेण प्रतीतावपि तत्पारमा-र्थिकस्वरूपावगमार्थमालंकारिकैरभिधातात्पर्यलक्षणाकक्षातिक्रान्ता व्यञ्जना अवता-रिता । तत्रेदं ध्वनिकारहृदयम्—'सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन । यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥' इत्यादि । 'व्यङ्ग्यव्यञ्जकाभ्या-मेव हि सुप्रयुक्ताभ्यां महाकवित्वलाभो महाकवीनां, न वाच्यवाचकरचनामात्रेण" इत्यादिरालोकः । "यो महाकविरित्यहं भूयासमित्याशास्ते । एवं व्यङ्ग्यस्यार्थस्य व्यञ्जकस्य शब्दस्य च प्राधान्यं वदता व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्यापि प्राधान्यमुक्तम्" इत्यादि लोचनम् । एतेन शब्दार्थभित्तिकया व्यङ्ग्यार्थप्रतिफलनमेव महाकवित्वलाभप्रयोजकं मन्तव्यम् । तत्र तात्पर्यलक्ष्यार्थौ तूपस्कारकौ । वस्तुतस्तात्पर्यमपि संसर्गान्नातिरिच्यते, अतिरिच्यमानमपि व्यङ्ग्यमनुसरति । यैः स्फोटो न मन्यते, तैरवश्यं स्फोटात्मकव्य-ङ्ग्योपजीव्यं तात्पर्यादि शरणीकर्तव्यम् । सैषा विद्या मीमांसकादीनाम् । वैयाकरणानां तु स्फोटाभ्युपगमाद् व्यङ्ग्याभ्युपगमः स्फुट एव । अत एव मञ्जूषायां नागोजि-भट्टपादैर्व्यञ्जनां लक्ष्यीकृत्य "निपातानां द्योतकत्वं, स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च हर्यादि-भिरुक्ता" इति पाणिन्यादिमुनित्रयीमतप्रकाशकहरिसंमतिं प्रधानीकृत्य च; पुनः "द्योतकत्वं च, स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्तिव्यञ्जकत्वमिति वैयाकरणानामप्येत-त्स्वीकार आवश्यकः" इत्यभिहितम्, लक्षणैव गतार्था व्यञ्जनेति प्रत्यवतिष्ठमानानां तार्किकाणां च मतं निरस्तम् । अत्र छायापि द्रष्टव्या (२५१ पृ० । २०६ पृ०) ॥

रसो न वाच्यः, न च तात्पर्यम्, न वा लक्ष्यः; किंतु व्यङ्ग्य एवेत्यनेकधा दर्शितम् । एवं वस्त्वलंकाररसादिध्वनयोऽपि । भामहादिभिस्तु पर्यायोक्ता-प्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकतया 'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम्' इति यथायोगम्—अर्थात् क्वचित् वाच्योऽर्थः स्वसिद्धये परं प्रतीयमानमर्थमाक्षिपति, क्वचित्